

INGLIZ VA O'ZBEK TIBBIY TERMINOLOGIYASIDA METAFORA VA METONIMIYANING LISONIY-KOGNITIV XUSUSIYATLARI

Salikhova Nodira Nurullayevna

Senior Lecturer, Bukhara State University

n.n.salixova@buxdu.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tibbiy terminologiyasida metafora va metonimiyaning lisoniy-kognitiv xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tibbiy terminlarning katta qismi umumiste'mol leksikadan ko'chma ma'no asosida yasalganligi asoslab beriladi, jumladan somatik (tana a'zolari) metaforalari, tashqi o'xshashlikka asoslangan metaforalar hamda "butun-qism" munosabatiga asoslangan metonimik nominatsiya turlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot ikki til materialidagi ko'chim mexanizmlarining umumiy (universal) va milliy-madaniy o'ziga xos jihatlarini aniqlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: metafora, metonimiya, tibbiy terminologiya, kognitiv tilshunoslik, somatik metafora, ko'chma nominatsiya, qiyosiy tilshunoslik, konseptual metafora.

Kirish

Zamonaviy kognitiv tilshunoslikda metafora va metonimiya faqat badiiy nutqqa xos stilistik vosita sifatida emas, balki inson tafakkurining fundamental mexanizmi sifatida qaraladi. J. Lakoff va M. Jonsonning (1980) konseptual metafora nazariyasiga ko'ra, metafora bir konseptual sohani (manba soha) ikkinchi, ko'pincha mavhumroq soha (maqsad

soha) orqali tushunish usuli hisoblanadi. Bu nazariya tibbiy terminologiyani o'rganishda alohida ahamiyat kasb etadi, chunki tibbiyot sohasi murakkab va ko'pincha ko'zga ko'rinmas biologik jarayonlarni nomlash zaruratiga ega bo'lgani uchun, tarixan ko'chma nominatsiyaga keng murojaat qilingan.

Ingliz va o'zbek tillari tipologik jihatdan farqli (analitik va agglyutivativ) tillar bo'lishiga qaramay, ularning tibbiy terminologiyasida ko'chim mexanizmlarining ko'p jihatdan o'xshash tamoyillar asosida ishlashi diqqatga sazovordir. Bu maqolada aynan shu umumiylik va farqlarni aniqlash maqsad qilingan.

1. Tibbiy terminologiyada metaforaning lisoniy-kognitiv tabiati

Tibbiy terminlarning katta qismi “somatik metafora” — ya'ni tana a'zolari nomlarining tashqi o'xshashlik asosida boshqa anatomik tuzilmalarga ko'chirilishi — orqali shakllangan. Ingliz tilida bunga misol qilib “kneecap” (tizz qopqog'i — “kap”/qopqog so'zidan), “eardrum” (quloq pardasi — “drum”/nog'ora so'zidan, tovush qabul qiluvchi funksiyaga ko'ra o'xshatilgan), “shoulder blade” (kurak suyagi — “blade”/pichoq tig'i shaklidan), “collar bone” (o'mrov suyagi — yoqa shakliga o'xshatilgan) kabi terminlarni keltirish mumkin.

O'zbek tibbiy terminologiyasida ham xuddi shunday somatik metaforalar keng qo'llaniladi: “ko'z korachig'i” (ko'z qorachig'i — rangiga ko'ra “qora” so'zidan ko'chirilgan), “tizz qopqog'i” (ingliz tilidagi “kneecap” bilan to'liq struktur-semantik mos keladi), “bosh miya po'stlog'i” (“po'stlog” — daraxt po'stlog'idan ko'chirilgan, tashqi qatlam ma'nosida), “o'mrov suyagi” kabi terminlar shular jumlasidandir. Bu misollar shuni ko'rsatadiki, tananing tashqi shakliga asoslangan metaforik nominatsiya ikkala tilda ham universal kognitiv mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Shu bilan birga, milliy-madaniy o'ziga xoslik ham kuzatiladi. Masalan, ingliz tilidagi “Adam's apple” (Odam Ato olmasi — tomoqdagi do'mboqcha) diniy-mifologik konseptual metaforaga asoslangan bo'lib, o'zbek tilida bu tushuncha “tomoq olmasi” yoki shunchaki

“bog‘im” kabi neytralroq, madaniy konnotatsiyadan holi shaklda ifodalanadi. Bu farq ikki til jamoasining diniy-mifologik dunyoqarashidagi tafovutni aks ettiradi.

2. Rang va tashqi ko‘rinishga asoslangan metaforik terminlar

Tibbiy diagnostikada kasallik alomatlarini tavsiflashda rang va tashqi ko‘rinishga asoslangan metaforalar alohida o‘rin tutadi. Ingliz tilida “strawberry tongue” (qulupnay til — skarlatina alomati), “butterfly rash” (kapalak toshmasi — qizil bo‘rining yuzdagi alomati), “orange peel skin” (apelsin po‘sti terisi — sellyulit yoki saraton alomati), “coffee-ground vomiting” (qahva quyqasi rangidagi qusuq — ichki qon ketish alomati) kabi rangli va obrazli terminlar keng qo‘llaniladi.

O‘zbek tibbiy amaliyotida bunday obrazli metaforalar nisbatan kamroq rasmiylashtirilgan bo‘lsa-da, xalq tabobati va klinik amaliyotda “tovuq ko‘zi” (mozol turi), “bo‘ri iligi” (ba‘zi shishsimon o‘smalar uchun xalqona nom), “qand kasalligi” (“qand” — shirinlik ta‘miga ko‘ra ko‘chirilgan, diabet kasalligining o‘zbekcha nomi) kabi metaforik nominatsiyalar mavjud. “Qand kasalligi” termini alohida qiziqarli, chunki u kasallikning sababi (qondagi shakar miqdori) ni to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki uning ta‘m xususiyati orqali metaforik yo‘l bilan nomlaydi — bu klassik metonimik-metaforik aralash nominatsiya namunasidir.

3. Tibbiy terminologiyada metonimiyaning funksional xususiyatlari

Metonimiya, metaforadan farqli o‘laroq, o‘xshashlikka emas, balki “bog‘liqlik” yoki “butun-qism” munosabatiga asoslanadi. Tibbiy diskursda metonimiya, ayniqsa klinik muloqotda, keng qo‘llaniladi. Ingliz tilidagi klinik amaliyotda “the heart” so‘zi butun yurak-qon tomir tizimini anglatishda (“heart medicine” — yurak-qon tomir dorisi), “the liver” jigar bilan bog‘liq barcha funksiyalarni anglatishda ishlatiladi — bu “a‘zo → a‘zo bilan bog‘liq tizim” turidagi metonimiya namunasidir.

Yana bir keng tarqalgan metonimik model — kasallikni a'zo yoki xona nomi orqali ifodalash: ingliz tilidagi klinik jargonda “Room 5 needs a doctor” (5-xona shifokorga muhtoj) iborasida bemorning o'zi emas, balki uning joylashgan xonasi orqali ataladi — bu “joy → shu joydagi shaxs” turidagi metonimiya. O'zbek tilida ham shifoxona amaliyotida “3-palataning ahvoli qanday?” kabi iboralar xuddi shunday metonimik model asosida qo'llaniladi, bu ikki tilning klinik professional diskursida umumiy pragma-kognitiv strategiya mavjudligini ko'rsatadi.

Shuningdek, kasallik nomlarining kashfiyotchisi yoki tavsiflagan olim nomi bilan atalishi ham metonimiyaning alohida turi hisoblanadi: “Parkinson's disease”, “Alzheimer's disease” kabi terminlar ingliz tilida keng qo'llanilib, o'zbek tiliga transliteratsiya (“Parkinson kasalligi”, “Alsgeymer kasalligi”) yo'li bilan to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirilgan — bu holatda metonimik nominatsiya modeli ham, uning lisoniy shakli ham deyarli o'zgarishsiz ikkinchi tilga ko'chirilgan.

4. Metafora va metonimiyaning o'zaro ta'siri (metaftonimiya)

Ayrim tibbiy terminlarda metafora va metonimiya bir vaqtning o'zida ishtirok etadi — bunday hodisa tilshunoslikda “metaftonimiya” (metaphtonymy) atamasi bilan yuritiladi (Goossens, 1990). Yuqorida keltirilgan “qand kasalligi” termini aynan shunday holat namunasi: kasallik avvalo metonimik yo'l bilan (qondagi shakar miqdori oshishi natijasi) belgilanadi, so'ngra bu natija metaforik yo'l bilan (shakar ta'miga o'xshatish) tilda ifodalanadi. Xuddi shunday, ingliz tilidagi “broken heart” (yurak sinishi — hissiy iztirob ma'nosida) ifodasi ham somatik metafora bilan hissiy holatning metonimik ifodasi o'zaro qorishgan holda namoyon bo'ladi.

Xulosa

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tibbiy terminologiyasida metafora va metonimiya universal kognitiv mexanizmlar sifatida namoyon bo'lib, ular tananing tashqi shakli, rangi, funksiyasi hamda joylashuvi asosida yangi tushunchalarni

nomlashga xizmat qiladi. Ikkala tilda ham somatik metaforalar (tana a'zosi nomlarining boshqa anatomik tuzilmalarga ko'chirilishi) yuqori produktivlikka ega bo'lib, ko'p hollarda struktur-semantik jihatdan mos keladi (masalan, "kneecap" — "tizza qopqog'i"), bu ko'chim mexanizmining insoniyat tafakkuriga xos umuminsoniy xususiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, ayrim terminlarda ("Adam's apple" kabi) diniy-mifologik yoki madaniy konseptual asosga tayangan metaforalar kuzatiladi, bu esa milliy-madaniy o'ziga xoslikning til tizimidagi izini aks ettiradi. Olim nomiga asoslangan eponimik metonimik terminlarning (Parkinson, Alzheimer) ikkala tilda deyarli bir xil shaklda mavjudligi esa zamonaviy tibbiy terminologiyaning xalqaro-globallashuv jarayoni bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Kelgusi tadqiqotlarda ushbu mavzuni kengroq korpus materialli asosida statistik jihatdan asoslash, hamda metafora va metonimiya nisbatining tibbiyotning turli tarmoqlari (kardiologiya, nevrologiya, dermatologiya) bo'yicha qanday farqlanishini aniqlash istiqbolli yo'nalish bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. — Chicago: University of Chicago Press, 1980.
2. Kövecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. — Oxford: Oxford University Press, 2010.
3. Goossens L. *Metaphtonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action* // *Cognitive Linguistics*. — 1990. — Vol. 1, No. 3. — P. 323-340.
4. Hojiyev A. *O'zbek tili leksikologiyasi*. — Toshkent: Fan, 2010.
5. Begmatov E. *Hozirgi o'zbek adabiy tili leksikasi*. — Toshkent: Fan, 1985.